

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ОДИН ІЗ ПРОДУКТИВНИХ ШЛЯХІВ ПОПОВНЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ АРАБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Актуальність статті зумовлена необхідністю системного дослідження процесу запозичення в арабській військовій термінології. Аналіз особливостей формування арабської військової термінології становить неабиякий інтерес не лише для уніфікації досліджуваної терміносистеми, а й для історії арабської мови та лексикології, а також може бути використаний при підготовці навчальних посібників із практичного курсу військового перекладу.

Військова термінологія – одна зі специфічних терміносистем арабської мови, яка досі ще не підлягала ґрунтовному теоретичному вивченню ані арабськими, ані вітчизняними дослідниками.

Інтенсивний розвиток співробітництва у військово-технічній сфері спричиняє відкритість та рухливість кордонів цієї термінології. Вона розвивається й збагачується донині, зокрема через іншомовні запозичення. На тлі інтенсивного процесу запозичення, дослідження арабської військової термінології набуває додаткової актуальності. Сьогодні завдання арабської термінологічної практики полягає в тому, щоб віднайти адекватні арабські терміни для вже усталених і значною мірою стандартизованих іншомовних запозичень, а також усунути протиріччя між традиційними та новими способами словотворення.

Метою роботи є виявлення причин, характерних особливостей адаптації та функціонування іншомовних запозичень у військовій термінології арабської мови. Іншомовним запозиченням відведене особливе місце в лексикології. Проблемам запозичення присвячені праці Д. С. Лотте, В. М. Белкіна, В. П. Даниленко, І. С. Данілова та ін. [Лотте 1982; Белкин 1991; Даниленко 1967; Данилов 1965]. У дослідженнях цих авторів підкреслюється особливе місце запозичень у процесі утворення і розвитку термінологічних систем.

Запозичення – це елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція і т. ін.), перенесений з однієї мови в іншу в

результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови в іншу. Запозичення – невід’ємна складова процесу функціонування і історичної зміни мови, одне з основних джерел поповнення словникового запасу [ЛЭС 2008, 1419].

Термін “запозичення” був введений у лінгвістику У. Вайнрайхом та пізніше був використаний А. Мартіне для опису процесу взаємодії різних мов незалежно від їхньої схожості, рівня знань людей, які розмовляють цією мовою, та їхньої соціальної приналежності [Вайнрайх 1972; Martine 1980].

Зокрема, Е. Сепір вказував на необхідність дослідження запозичень у зв’язку з проблемою вивчення міжкультурної комунікації представників різних народів [Сепір 1993]. У жодній мові світу словниковий склад не обмежується лише власними автохтонними словами, для розвитку кожної мови процес запозичення слів з інших мов цілком закономірний і природний. У різних мовах на різних етапах їхнього розвитку коливається відсотковий показник іншомовних запозичень, тому що запозичена лексика віддзеркалює факти етнічних контактів, соціальні, економічні і культурні зв’язки між мовними колективами. Починаючи з давніх часів, коли носії мови різних країн встановлювали безпосередні контакти (торгівля, війни), і закінчуючи сучасним періодом, епохою глобалізації, усі людські контакти знаходять відображення в мовах світу. Залежно від зміни характеру і умов встановлених контактів, змінювалось і відношення узусу до іншомовних запозичень і, як наслідок, ступінь їхнього освоєння та асиміляція.

Методи дослідження. Мета та поставлені завдання статті визначили доцільність залучення методу синхронного опису.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше у вітчизняній арабістиці в межах арабського термінознавства здійснено всебічний аналіз процесу запозичення у військовій термінології арабської мови, визначено причини, характерні особливості адаптації та функціонування запозичень.

Практична цінність статті полягає у тому, що отримані висновки можуть бути використані в процесі викладання курсу військового перекладу арабської мови, підготовки навчальних посібників. Також це дослідження може закласти основу для подальшого, більш детального вивчення означеної проблеми.

Багатовікові стосунки арабських держав із сусідніми народами залишили свій відбиток на формуванні мовної системи. Внаслідок колоніального панування в арабських країнах у різні періоди в якості другої мови використовувалися англійська (Ірак, Єгипет, Судан, Ємен), французька (Сирія, Ліван, країни Арабського Магрибу), італійська (Лівія). Це не могло не позначитись на поповненні лексичного складу арабської мови. Унаслідок того, що з плином часу з'являлися все нові і нові явища та предмети об'єктивної реальності, і виникла потреба в їхній номінації, запозичення стрімко увійшли до лексичного складу арабської мови [Белкин 1975, 98–99].

Військова терміносистема арабської мови також відчула на собі вплив запозичень. Насамперед це пояснюється тим, що до сфери військової справи долучалися великі маси людей, і ця термінологія мала широку сферу вжитку.

Слід виділити лінгвістичні та екстралінгвістичні причини запозичень військових термінів. До лінгвістичних чинників запозичення можна зарахувати відсутність в арабській мові еквівалента для позначення нового поняття і потреба в його номінації, необхідність розмежування змістовно близьких понять, потреба в спеціалізації понять, тенденція до економії мовних засобів і використання одного запозиченого слова замість описового обороту або термінологічного словосполучення, неможливість утворення похідних від споконвічних термінів [див.: Александрова 2006, 17; Крысин 1996, 142–161].

Як екстралінгвістичні чинники слід розглядати невідповідність перекладачів, традиційний пуризм і рекомендації Академії арабської мови із запозичення іншомовних термінів та терміно-елементів, згідно з якими до запозичення слід вдаватися лише в тих випадках, коли іншомовний термін:

- має грецькі або латинські корені, тобто є інтернаціональним терміном, наприклад *ديناميت* “динаміт”;
- утворений на честь вченого чи винахідника, наприклад *جول* “джоуль”;
- являє собою аббревіатуру, наприклад *رَادَار* “радар, радіолокаційна установка”.

Загальну картину запозичень у військовій термінології слід розглядати в історичному розрізі. Так, на початковому етапі ста-

новлення військової справи військова терміносистема арабської мови була найбільш доступною для проникнення іншомовних запозичень. Це пояснюється тим, що військова наука того часу перебувала у стадії формування, виникала велика потреба у позначенні нових понять. Саме в цей період до військової терміносистеми увійшли запозичення із середньоперської мови. До таких запозичень, насамперед, слід віднести: رَصَاصٌ “кулі (збірне поняття)”, خَنْجَرٌ “кинджал” та деякі інші. Не меншу роль у поповненні військової терміносистеми відіграли запозичення з арамейської мови, а саме: رُمَانَةٌ “бомба”; فَمْحٌ “цівка”.

Щодо кількісного показника, то варто зазначити значну кількість запозичень із перської мови. Це, насамперед, пояснюється подібністю кореневої системи слова та звучання. Найбільш уживаними лексичними запозиченнями з перської мови є: خَرْطُوشَةٌ “гільза”, طَبَّجَةٌ “пістолет”, بَارِجَةٌ “лінкор”, حَنْدُوقٌ “рів, окоп, траншея”, عَشَكْرٌ “військо”, هَاوُونَ “міномет”, جَاسُوسٌ “шпигун”, نَقِيرٌ “мобілізація”.

У період пізнього середньовіччя найбільш активними були контакти арабської мови із турецькою. Саме тому запозичення з турецької мови посідають чільне місце серед усіх іншомовних запозичень у військовій терміносистемі арабської мови. Відомо, що в турецьку мову з арабської надійшла значна кількість лексичного матеріалу, що отримав нову семантичну і граматичну тюркомовну інтерпретацію. Тому серед військових запозичень з турецької мови виділяють два шари: власне тюркомовну лексику і арабську, адаптовану до фонетичної та морфологічної системи турецької мови [Белкин 1975, 108–109]. Такий процес ми можемо простежити на прикладі арабського слова إِعْدَامٌ “страта”, яке спочатку увійшло до турецької мови, а через деякий час знову було запозичене арабською. Загалом же з турецької мови до військової терміносистеми сучасної арабської літературної мови, насамперед, увійшли запозичення військових звань: فَرِيْقٌ “генерал-лейтенант”, مُلَايِمٌ “лейтенант”, مُشِيرٌ “маршал”, لَوَاءٌ “генерал-майор”, а також قَلَمٌ “відділення”, لَعْمٌ “міна”, تَرَسَانَةٌ “арсенал”.

Грецькі запозичення також поповнили військовою терміносистему арабської мови, це можна простежити на таких прикладах: إِسْتِرَاتِيْجِيَّةٌ “стратегія”, دِيْنَامِيْكَا “динаміка”, بَرَسْكُوْبٌ “перископ”, اَسْطُوْلٌ “флот”, دِيْنَامِيْتٌ “динаміт”.

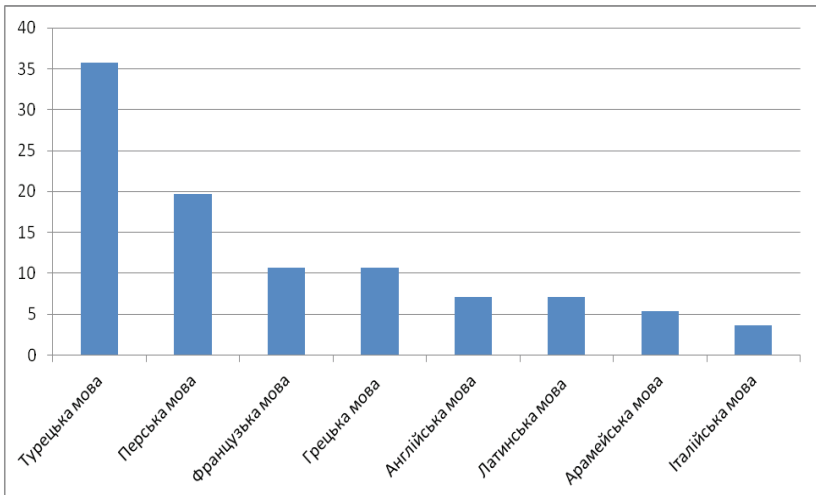
Серед запозичень із латини слід виділити такі: *كَابْسُولَةٌ* “капсуль”, *رَادَارٌ* “радар”, *طَوْرِيْبٌ* “торпеда”.

Велика кількість сучасних запозичень у військову терміносистему арабської мови потрапили з французької. Саме французька мова займає першість серед усіх європейських мов за кількістю запозичень, що асимілювались в арабській. Насамперед це пояснюється тривалими культурними зв'язками. До запозичень із французької мови слід зарахувати такі: *بَطَارِيَّةٌ* “батарея”, *هَلِيكُوبْتَرٌ* “вертоліт, гелікоптер”, *مُنَاوَرَةٌ* “маневр”, *فُرْقَاةٌ* “фрегат”, *لِيَقْتِيَانَةٌ* “підполковник”, *سِرْجِيْنَةٌ* “сержант”.

Порівняно нечисленними є запозичення з італійської мови: *كَبْتَانٌ* “капітан”, *فُرْصَانٌ* “пірат”.

Останнім часом у сфері наукової та технічної термінології відзначається посилення англословного впливу. Англословні запозичення часто входять до лексичного складу арабської, відбиваючи специфічні поняття реальності. У військовій терміносистемі процес запозичення з англійської мови можна простежити на наступних прикладах: *هُوْتِرِيْزٌ* “гаубиця”, *تَكْتِيْكَ* “тактика”, *كَاتِرٌ* “катер”, *تَانَكٌ* “танк”.

Отже, загальну тенденцію запозичень та ступінь впливу кожної мови на військову терміносистему арабської можна простежити за допомогою поданого нижче графіка.

Ці результати були отримані унаслідок всебічного дослідження процесу запозичень у військовій термінології арабської мови. Матеріалом дослідження служили автентичні статті на військову тематику, опубліковані в ЗМІ Сирії, Єгипту та Іраку. Усі результати наведені у відсотках і відображають загальну тенденцію та кількість запозичень у військовій термінології арабської мови.

Після входження до лексичного складу мови будь-яке запозичення проходить процес адаптації. Як зазначав А. І. Смирницький: “Запозичення – це не просто перехід елементу однієї мови в іншу, а також і процес освоєння системою мови-реципієнта, залучення до її лексико-семантичної системи і підпорядкування законам її розвитку. Для того, щоб стати словниковою одиницею, слово, що прийшло з чужої мови, повинне закріпитися в новій для себе мові, піддавшись фонетичній і граматичній адаптації” [Смирницький 1956, 26].

Ці процеси умовно можна розділити на три стадії. На першій запозичення усвідомлюється як іншомовне вкраплення, чуже для цієї мови. На другій стадії розцінюється як дещо аномальне, але цілком допустиме до вживання. На третій – як “освоєне запозичення”, іншість якого якщо і усвідомлюється, то об’єктивно довести це практично неможливо.

У першу чергу, під час запозичення відбувається адаптація слова до фонетичної системи мови-реципієнта. Іноді слово, що містить відсутні в арабській мові фонемі або поєднання фонем, може піддаватися значним змінам. Як, наприклад, у випадку з додаванням на початку запозиченого слова “хамзи” для усунення двох початкових приголосних літер, що суперечить структурі арабського слова: *إِسْتِرَاتِجِيَّة* “стратегія” [Губанов 1974, 21–22]. Якщо ж запозичене слово легко вписується у фонетичну систему арабської мови, то воно не зазнає серйозних фонетичних змін, більше того, арабська лексикографія не вводить спеціальних знаків для написання такого слова: *هَلِيكُوتَرٌ* “гелікоптер”.

Окрім фонетичної, запозичене слово піддається також граматичній (морфологічній) адаптації. Характер цієї адаптації залежить від того, наскільки зовнішня оболонка запозиченого слова відповідає морфологічним моделям мови, що запозичує. Арабська мова активно реагує на вплив запозичень і асимілює їх, адаптуючи до арабських словотворчих моделей. Таким чином,

запозичене слово набуває категорію означеності (неозначеності), шляхом додавання означеного артикля “ال”, наприклад: *أَسْطُولٌ* (неозначений стан) та *الْأَسْطُولُ* (означений стан) – “флот”.

Залежно від формальних показників, релевантних для граматичної системи арабської мови, усі запозичення набувають категорію роду. До категорії імен жіночого роду належать слова, що закінчуються на *-a*: *بَطَارِيَّةٌ* “батарея”, *رُمَّانَةٌ* “граната”, *فُرْقَاطَةٌ* “фрегат”, *بَارِجَةٌ* “лінкор”, *دِيْنَامِيْكَا* “динаміка”. До категорії імен чоловічого роду належать запозичення, що мають нульовий показник роду, наприклад: *تَكْتِيْكَ* “тактика”, *لَعْمٌ* “міна”, *خَنْدَقٌ* “рів, окоп, траншея”, *خَنْجَرٌ* “кинджал”, *جَاسُوسٌ* “шпигун”.

Окрім того, іншомовні запозичення набувають категорію числа (однини, двоїни та множини). Форми множини утворюються як за моделями “цілого”, так і за моделями “ламаного” утворення. Форми множини за моделями “ламаного” утворення є досить продуктивними, про що ми можемо стверджувати, розглянувши такі приклади:

- за моделлю *فُعُوْلٌ* утворюється: *كَيْبُلٌ – كَيْبُلٌ* “кайдани”;
- за моделлю *أَفَاعِيْلٌ* утворено: *أَسْطُوْلٌ – أَسْطُوْلٌ* “флот”;
- за моделлю *فَوَاعِلٌ* утворено: *بَوَارِجٌ – بَارِجَةٌ* “лінкор”;
- за моделлю *فُعَلَاءٌ* утворюється: *فَرِيْقٌ – فَرَقَاءٌ* “генерал-лейтенант”;
- за моделлю *أَفْعَالٌ* утворено: *قَلَمٌ – أَقْلَامٌ* “відділення”;
- за моделлю *فَعَالِلٌ* утворюються: *قَنْبَلَةٌ – قَنْبَلَةٌ* “бомба, снаряд”, *زَوَارِقٌ – زَوَارِقٌ* “катер, човен”, *خَنْدَقٌ – خَنْدَقٌ* “магазин (автомата)”, *خَنْجَرٌ – خَنْجَرٌ* “кинджал”, *عَسَاكِرٌ – عَسَاكِرٌ* “військо”;
- за моделлю *فَعَالِيْلٌ* утворено: *فُرَصَانٌ – فُرَاصِيْنٌ* “пірат”, *جَاسُوسٌ – جَاسُوسٌ* “шпигун”, *طَوْرَبِيْدٌ – طَوْرَبِيْدٌ* “торпеда”, *هَوَائِيْنٌ – هَوَائِيْنٌ* “міномет”.

За моделями ж “цілої” форми множини, як правило, утворюються військові терміни-запозичення, що мають ускладнену форму однини, наприклад: *نَرَسَانَةٌ – نَرَسَانَةٌ* “арсенал”, *فُرْقَاطَةٌ – فُرْقَاطَةٌ* “фрегат”, *بَرِسْكَوْبٌ – بَرِسْكَوْبٌ* “перископ”, *جِنْرَالٌ – جِنْرَالٌ* “генерал”, *هَلِيْكِيْتَرٌ – هَلِيْكِيْتَرٌ* “вертоліт”.

Окрім фонетичної та граматичної адаптації, терміни, запозичені арабською військовою термінологією, проходять процес функціональної адаптації, під якою слід розуміти, насамперед, здатність запозиченого терміна до утворення нових лексичних одиниць [Губанов 1974, 23]. Частими є випадки, коли від запози-

ченого слова утворюються дієслова: عَسَكْرُ “військо” – عَسَكَرَ “воєнізувати”; حَنْدَقٌ “рів, окоп, траншея” – حَنَّدَقَ “вирити окоп”, تَحَنَّدَقَ “окопуватись”; لَعْمٌ “міна” – لَعَمَ “мінувати, підривати”, لَعِمَ “мінувати”, أَلَعَمَ “закладати міну”; جَاسُوسٌ “шпигун” – تَجَسَّسَ “дізнаватися, шпигувати”.

Унаслідок функціональної адаптації, запозичені терміни набувають здатність вступати в сполучення зі споконвічно арабськими лексичними одиницями, входити до складу як генітивних, так і атрибутивних словосполучень [Губанов 1974, 23]. Прикладами генітивних словосполучень із запозиченими термінами є такі: حَرْطُوشَةُ حَرْسَاءَ “патрон” – حَرْطُوشَةُ حَيَّةَ “бойовий патрон”, حَرْطُوشَةُ حَرْسَاءَ “холостий патрон”; الأَسْطُولُ الْبَحْرِيُّ – “флот” – أُسْطُولٌ “морський флот”, الأَسْطُولُ الْجَوِّيُّ “повітряний флот”; نَفِيرٌ “мобілізація” – النَّفِيرُ الْعَامُ “загальна мобілізація”; فَرِيْقٌ بَحْرِيٌّ “генерал-лейтенант” – فَرِيْقٌ “адмірал”; رُمَانَةٌ حَرْسَاءَ “граната” – رُمَانَةٌ حَيَّةَ “бойова граната”, رُمَانَةٌ حَرْسَاءَ “навчальна граната”, رُمَانَةٌ يَدَوِيَّةٌ “ручна граната”; مُشِيرٌ “маршал” – مُشِيرٌ بَحْرِيٌّ “адмірал”.

Досить частими є випадки вживання запозичень у складі атрибутивних словосполучень у якості як першого, так і другого члену: كَبْسُولَةٌ “капсуль” – كَبْسُولَةُ الْمُفْرَقَاتِ “детонатор”; لَنْسٌ “катер” – لَنْسٌ “ракетносі”, الصَّوَارِيخُ “міноносець”; لَعْمٌ “міна” – لَعْمٌ “торпеда”; طُورْبِيدٌ “головка торпеди”; لَعْمٌ “міна” – كَانِسَةُ الْأَلْعَامِ “мінний тральщик”, قَاذِفَةُ الْأَلْعَامِ “міномет”.

Окрім того, від запозичених слів-термінів можуть утворюватись відносні прикметники, наприклад: فُرْصَانِيٌّ “пірат” – فُرْصَانِيٌّ “піратський”; رَادَارِيٌّ “радар” – رَادَارِيٌّ “радіолокаційний”; عَسَكْرِيٌّ “військо” – عَسَكْرِيٌّ “військовий”; جَاسُوسِيٌّ “шпигун” – جَاسُوسِيٌّ “шпигунський”.

Отже, проблема запозичень є однією із загальнолінгвістичних проблем, украй важливих для з’ясування взаємодії мов і процесу еволюції мови. Запозичення іншомовної лексики є одним із способів позначення нових реалій і понять, що виникають в умовах різних контактів між народами. Насамперед, це явище можна простежити на прикладі військової термінології як такої, що перебуває у стадії формування та становлення і, як наслідок, є відкритою для іншомовних запозичень. Потрапляючи до військової терміносистеми арабської мови, запозичення легко проходять

процес адаптації і починають вживатися на рівні зі споконвічною арабською лексикою.

ЛІТЕРАТУРА

Александрова Г. Н. Соотношение знаковой структуры и функций терминологических и квази-терминологических языковых единиц. Автореферат канд. филол. наук. Самара, 2006.

Белкин В. М. Арабская лексикология. Москва, 1975.

Белкин В. М. Современная арабская терминология и проблема заимствования в условиях диглоссии // **Лексические заимствования в языках зарубежного Востока (социологический аспект)**. Москва, 1991.

Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // **Новое в лингвистике**. Вып. 6. Москва, 1972.

Губанов Ю. П. Структурно-семантическая характеристика арабской военной терминологии (на материале военной терминологии Сирии и Египта). Автореферат канд. филол. наук. Москва, 1974.

Даниленко В. П. Как создаются термины? // **Русская речь**. Москва, 1967, № 2.

Данилов И. С. О военной терминологии в арабских странах // **Иностранные языки**. Москва, 1965, № 1.

Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // **Русский язык конца XX столетия (1985–1995)**. Москва, 1996.

Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва, 1982.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 2008.

Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. Москва, 1956.

Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва, 1993.

Martinet A. Elements de linguistique generale. Paris, 1980.